

ЗАКЛАДИ ОСВІТИ У ВОЛИНСЬКІЙ ГУБЕРНІЇ наприкінці XIX – на початку XX ст.

Досліджено процес розвитку структури закладів освіти на Волині наприкінці XIX – на початку XX ст. Проаналізовано участь органів влади і міського самоврядування в організації та фінансуванні гімназій та інших навчальних закладів регіону.

Ключові слова: Волинь, освіта, гімназія, початкова школа.

Исследовано процесс развития структуры учебных заведений на Волини в конце XIX – начале XX в. Проанализировано участие органов власти и городского самоуправления в организации и финансировании гимназий, а также других учебных заведений региона.

Ключевые слова: Волинь, образование, гимназия, начальная школа.

The article examines the development of the structure of educational institutions in Volhynia late nineteenth – early twentieth century. Analyzed part of government and the city government in the organization and financing of schools and other educational institutions in the region.

Key words: Volyn, education, high school, elementary school.

Проблема освіти у Волинській губернії наприкінці XIX – на початку XX ст. і донині недостатньо вивчена та висвітлена в історіографії. Тому об'єктивний аналіз еволюції системи освіти на Волині та причин, що її зумовили, складають актуальність статті.

Метою статті є характеристика особливостей розвитку освіти на Волині у досліджуваний період і роль органів влади та самоврядування у процесі розвитку та функціонування закладів освіти.

Питання діяльності закладів освіти наприкінці XIX – на початку XX ст. в Україні і в регіонах, зокрема, розглянуто у роботах І. А. Добрянського [7], В. А. Добровольської [8], Н. В. Рудницької [20] та інших.

Джерельну базу статті складають архівні документи, статистичні збірники, матеріали періодичної преси тощо, які зберігаються в державних архівах Волинської та Рівненської областей.

Друга половина XIX – початок XX ст. у Російській імперії характеризувалися проведенням ряду реформ практично у всіх сферах суспільного та економічного життя держави. Важливу роль у поступовому збільшенні кількості освітніх закладів та учнів у них відіграли земства, органи міського самоврядування, благодійні організації та релігійні структури.

Наприкінці XIX – на початку XX ст. у Волинській губернії кількість освітніх закладів поступово зростала, а відтак хоч і повільно, але збільшувалася кількість учнів. У 1899 р. на Волині діяло 2 367 навчальних закладів, де навчалось 120 280 учнів [1, с. 62]. Структура їх виглядала таким чином: функціонувало 10 середніх навчальних закладів, де навчалось 2 980 осіб. Це – 4 гімназії, реальне училище, православна духовна семінарія, римо-католицька духовна семінарія, Луцька прогімназія, учительська семінарія, жіноче училище ім. графа Д. І. Блудова. Крім цього, були 4 духовних училища (чоловічі та жіночі), фельдшерська школа, Острозька братська жіноча школа (в ній готували вчителюк для початкових сільських шкіл), 40 двокласних міських і сільських училищ. Усього діяло 50 навчальних закладів такого типу і в них навчалось 11 066 учнів.

Найнижчий щабель в ієрархії тогочасної системи освіти займали народні однокласні училища, церковнопарафіяльні школи та інші освітні заклади, де учні отримували початкову освіту. Саме таких закладів у Волинській губернії було найбільше – 2 307, у тому числі 306 шкіл у німецьких колоніях, 5 єврейських однокласних училищ, 25 єврейських приватних училищ. Крім них у краї

функціонувало також 832 єврейські релігійні школи «Хедери» і «Талмуд-Тор» [1, с. 62-63]. Порівняно з 1898 р. кількість дітей, що відвідували школи, зросла на 8 333 учня. Частина навчальних закладів були приватними, частина державними. Щодо єврейських навчальних закладів «Хедери» і «Талмуд-Тор», то всі вони перебували у власності єврейських громад, а освітній процес у них зводився до «вивчення учнями єврейської мови та релігії» [1, с. 62-63].

У наступному 1900 р. у Волинській губернії діяли вже 2 343 навчальних заклади, а крім них, функціонувало ще 690 єврейських шкіл (8 «Талмуд-Тор» і 682 «Хедери»). У початкових та середніх навчальних закладах навчалося 127 280 учнів, у тому числі 104 354 хлопця та 22 851 дівчина. Тобто кількість учнів у порівнянні з попереднім 1899 р. зросла на 6 928 учнів [2, с. 82-83].

У 1900 р. на Волині з'явився ще один середній навчальний заклад – жіноча гімназія в Рівному. Ключову роль у цьому відіграла Рівненська міська Дума, яка виступила ініціатором відкриття гімназії та взяла на себе всі фінансові зобов'язання щодо забезпечення діяльності цього навчального закладу. У листі міського голови Рівного барону Ф. Р. Штенгелю писалося, що «*міністром народної освіти дозволено відкрити у Рівному жіночу гімназію, про що інформував Попечитель Київського навчального округу*». З цього питання 8 вересня 1900 р. відбулося зібрання Рівненської міської управи, на якому було обговорено ряд питань, пов'язаних із відкриттям жіночої гімназії у Рівному [3, арк. 1-2].

Відкриття жіночої гімназії дало можливість збільшити кількість освічених жінок у повіті. Активну участь у відкритті цього навчального закладу взяло й земство. Саме воно у 1902 р. безкоштовно передало на баланс Рівненської міської управи приміщення під жіночу гімназію [4, арк. 1]. У 1904 р. коштом міста було побудовано двоповерховий кам'яний флігель під навчальний корпус. Лише у 1908 р. це приміщення було передане в розпорядження Міністерства народної освіти, і то за умови, що в ньому й надалі буде знаходитися жіноча гімназія «*чи інший середній навчальний заклад*» [4, арк. 1-3].

Отже, у губернії кількість дітей шкільного віку, які навчалися, поступово зростала. Однак

це спостерігалось в основному в системі початкової освіти. Але й її отримували далеко не всі діти шкільного віку, багато з яких узагалі не відвідували школу. Двері до середньої освіти для переважної більшості дітей шкільного віку були зачинені через високу плату за навчання в гімназіях.

Проте, саме в цей період усе чіткіше стало проглядатися зростання кількості батьків, які вже могли і були готові заплатити за навчання своїх дітей у середніх навчальних закладах, насамперед, гімназіях та реальних училищах, закінчення яких давало можливість вступати до вищих навчальних закладів імперії. Ця обставина створювала умови для поступового збільшення кількості середніх навчальних закладів не лише у Волинській губернії, а й по всій Російській імперії. Особливо важливим було те, що зростала кількість не лише чоловічих гімназій, але й жіночих.

Тенденція поступового зростання кількості учнів на території губернії проглядалася і в наступні роки. Але знову ж таки це відбувалося за рахунок дітей, які отримували лише початкову освіту.

У 1908 р. на Волині діяло 2 288 навчальних закладів різного типу, а також функціонувало 416 єврейських «Хедерів». Навчальні заклади підпорядковувалися різним відомствам, а саме: Міністерству народної освіти – 875 навчальних закладів; Відомству православного віровчення (православна церква) – 1 388; Міністерству внутрішніх справ – 2; Міністерству фінансів – 2; Головному управлінню землеустрою і землеробства – 4; Головній раді жіночих навчальних закладів імператриці Марії – 2. У всіх навчальних закладах навчалося 142 754 учні. Як бачимо, незважаючи на зменшення загальної кількості початкових шкіл за 8 років на 55, кількість учнів збільшилася майже на 15,5 тис. осіб. Зросла лише кількість середніх навчальних закладів, як державних, так і приватних. Навчальних закладів такого типу на Волині функціонувало 13 [5, с. 63-64].

За наступні п'ять років кількість навчальних закладів збільшилася. Так, у 1913 р. у Волинській губернії їх уже функціонувало 2 605, а поряд із ними ще 605 єврейських «Хедерів». У всіх навчальних закладах губернії навчалося 165 706 учнів: 119 822 хлопця та 45 884 дівчини [6, с. 95]. У підпорядкуванні

Міністерства народної освіти було 1 238 навчальних закладів; Відомства православного віровчення – 1354; Міністерства внутрішніх справ – 2; Міністерства торгівлі і промисловості – 2; Головного управління землеустрою та землеробства – 6; Головної ради жіночих навчальних закладів імператриці Марії – 2; Міністерства юстиції – 1 [6, с. 95].

Отже, у губернії кількість освітніх закладів та учнів, які отримували освіту, дещо зросла. Але це відбувалося за рахунок росту кількості початкових шкіл. При цьому знову ж таки значна частина дітей не навчалися, а відсоток неграмотності населення в краї продовжував залишатися високим. На утримання всіх навчальних закладів, підпорядкованих дирекції народних училищ, у 1913 р. було витрачено 1 324 151 руб. 41 коп., у тому числі 657 813 руб. 33 коп. з державної казни [6, с. 97]. За цей період значно зросла і кількість середніх навчальних закладів. Станом на 1913 р. на Волині функціонувало 9 чоловічих гімназій та 10 жіночих. Вони були державними та приватними. Крім них, діяли реальне училище, жіноче училище ім. графа Д. І. Блудова, 2 прогімназії та інші [6, с. 95]. Зростання кількості гімназій у губернії, в тому числі й жіночих, було продиктоване потребами часу і відображало результати діяльності органів міського самоврядування, які брали активну участь в організації та відкритті середніх і початкових навчальних закладів практично у всіх повітах Волині. Аналогічні процеси у той час відбувалися і в інших губерніях. Так, на території сучасної України лише жіночих гімназій функціонувало: 18 державних, 116 громадських і 178 приватних [7, с. 57; 8, с. 116]. Крім світських середніх навчальних закладів, на Волині діяли й виключно релігійні: Житомирська духовна семінарія, 4 чоловічих та 2 жіночих духовних училища та Житомирська римо-католицька семінарія [9, с. 91].

Отже, як бачимо, на початку ХХ ст. на Волині поступово зростала кількість навчальних закладів, у тому числі й середніх. Одночасно дещо зростала й чисельність учнів. Навчальні заклади підпорядковувалися різним відомствам, а не лише Міністерству народної освіти, що було зумовлено складністю бюрократичної системи та значною роллю православної церкви у суспільному житті Російської

імперії. Зокрема, православна церква у своєму підпорядкуванні мала духовні навчальні заклади, церковнопарафіяльні школи та деякі інші освітні заклади. Однак навчальні програми для всіх навчальних закладів країни затверджувалися Міністерством народної освіти та Синодом. Функціонування частини навчальних закладів здійснювалося за рахунок коштів земств та органів міського самоврядування.

Розглядаючи питання, пов'язані із зростанням числа навчальних закладів на Волині на початку ХХ ст., варто зауважити, що вагому роль у цій справі відігравали органи міського самоврядування, які часто виступали ініціаторами відкриття нових навчальних закладів і фінансували їх. Так, окрім Рівненської жіночої гімназії, в краї органами міського самоврядування спільно було відкрито чи надавалася фінансова підтримка й іншим середнім та початковим навчальним закладам. Зокрема, Острозька чоловіча гімназія, що функціонувала з 1897 р., де станом на 1 січня 1909 р., навчалася 494 учні [10, арк. 13], мала фінансову підтримку від Острозької міської управи.

Подібно до Рівненської жіночої гімназії проходив процес відкриття й Дубенської чоловічої гімназії. 9 квітня 1908 р. на засіданні Дубенських міських уповноважених було порушено питання про відкриття у повітовому центрі Волинської губернії класичної чоловічої гімназії. Аргументувалося це тим, що, згідно з даними вищеназваного органу місцевого самоврядування, 320-340 дітей із Дубенщини навчалися у гімназіях за межами повіту. Одночасно з цим на території Дубенського повіту було чимало батьків, які бажали віддати своїх дітей навчатися в класичну гімназію за умови, якщо вона діятиме у повітовому центрі. На цих же зборах було заплановано до осені 1908 р. відкрити в Дубно класичну чоловічу гімназію, в кожному класі якої навчалася б 40 учнів. Плата за навчання мала складати 100 руб. на рік в основних класах і 60-80 руб. у підготовчому. Директор і викладачі гімназії мали бути призначені попечителем Київського навчального округу [11, арк. 114-116].

У зв'язку з прийняттям такого рішення були направлені відповідні звернення до волинського губернатора й попечителя

Київського навчального округу з проханням підтримати відкриття гімназії, забезпечення навчальним приміщенням взяла на себе місцева міська управа. Одночасно із зверненням було підготовлено й кошторис необхідних витрат на організацію гімназії.

Незабаром завдяки старанням міської управи Дубно у місті почала працювати класична чоловіча гімназія, яка до 1914 р. великою мірою залежала від органів місцевого самоврядування. Так, за перше півріччя 1914 р. витрати цього навчального закладу становили 17 126 руб. 15 коп., а плати за навчання було отримано лише 10 140 руб. Дефіцит покрився за рахунок міського бюджету, що було затверджено відповідним рішенням місцевої міської Думи [12, арк. 69].

У лютому 1914 р. попечитель Київського навчального округу прийняв рішення взяти Дубенську класичну чоловічу гімназію з другого півріччя 1914 р. на державне фінансування, про що було проінформовано директора гімназії і міську управу [12, арк. 65]. Подібне відбувалося і в інших повітах губернії. Наприклад, 20 січня 1901 р. на засіданні Луцької міської Думи було заслухано пропозиції директора місцевої прогімназії щодо відкриття в ній підготовчого класу. З цього питання було прийнято рішення: враховуючи потреби жителів повіту, які мали значні труднощі при прийнятті їхніх дітей до даної гімназії, відкрити у ній підготовчий клас на 27 учнів, а також визначено плату за навчання у ньому. Вона мала становити 40 руб. на рік. На підготовку й організацію цього класу з міського бюджету було виділено 1 100 руб. [13, арк. 9-10].

При дослідженні розвитку освіти на Волині наприкінці XIX – на початку XX ст. необхідно відзначити, що органи міського самоврядування виділяли кошти на підтримку діяльності не лише середніх навчальних закладів, але й допомагали початковим школам, ремісничим училищам тощо. Так, у 1910 р. Луцькою міською Думою на народну освіту з міського бюджету було виділено 6 443 руб. 94 коп. [14, арк. 229-230]. Дубенська у тому ж 1910 р. асигнувала 5 200 руб. [15, арк. 139]. У наступному 1911 р. у Дубно на народну освіту було виділено меншу суму – лише 4 616 руб. [16, арк. 134]. Дані кошти спрямовувалися на розвиток початкової освіти,

адже у той час у всіх повітових містах функціонували однокласні та двокласні міські училища та інші навчальні заклади, де переважно навчалися діти незаможних громадян.

Діяльність усіх навчальних закладів Волинської губернії була під постійним контролем органів адміністративної влади. Навчальний і виховний процес у них (особливо середніх) постійно перевірявся, а на вчителів, що в них працювали, постійно давалися характеристики, в яких окрема увага зверталася на їхню лояльність до імператора, поведінку поза межами навчального закладу тощо. Наприклад, невдовзі після відкриття Рівненської жіночої гімназії її навчальна та виховна робота були піддані повній і всебічній перевірці. Перевірку проводив помічник попечителя Київського навчального округу. У своєму рапорті про результати перевірки гімназії він не лише охарактеризував її працівників, насамперед викладачок, а також детально проаналізував рівень викладання та зробив зауваження окремим педагогам після відвідування їхніх уроків [17, арк. 17-18].

При доборі кадрів для роботи в освітніх навчальних закладах особливо актуальним було питання їх політичної благонадійності. Щодо осіб, які вважалися політично неблагонадійними, брали участь в антиурядових виступах чи були членами політичних структур, що опонували самодержавству, у всі середні навчальні заклади направлялися відповідні інформації з вимогою в жодному разі не допускати їх до педагогічної діяльності. В одному з таких документів, скерованому попечителем Київського навчального округу директору Рівненської жіночої гімназії, писалося, що розпорядженням попечителя Одеського навчального округу з посади вчителя за політичну неблагонадійність звільнено Ш. Д. Бродського та заборонялося допускати його до педагогічної роботи [18, арк. 27].

Поряд із українцями, росіянами в навчальних закладах губернії навчалися й представники інших національностей. Враховуючи, що в той час викладання Закону Божого було обов'язковим і викладався цей предмет православним священнослужителем, представники інших конфесій, як правило, отримували дозвіл, щоб їхнім дітям його викладали священнослужителі їхньої конфесії. Так, батьки римо-католичок Рівненської

жіночої гімназії, подали клопотання, щоб Закон Божий для їх дочок викладав ксьондз Вражиновський, який викладав предмет також і в Рівненському реальному училищі. волинський губернатор Дунін-Борковський дав вищеназваному ксьондзу дозвіл на це і направив відповідне звернення до попечителя Київського навчального округу [19, арк. 37]. Основи єврейської віри у цій же гімназії для гімназисток єврейської національності викладав рабин, оплата праці якого здійснювалася за кошти Духовного правління Рівненської головної синагоги [19, арк. 84].

Отже, як бачимо, представники різних віросповідань мали можливість вивчати свою релігію у середніх навчальних закладах. Це свідчить про те, що органи адміністративної влади губернії не вдавалися до насильницького примушення вивчення римокатоликами, іудеями Закону Божого, який викладали православні священнослужителі.

Наприкінці XIX – на початку XX ст. у регіоні функціонував ряд навчальних закладів, де учні, крім загальної, здобували й професійну освіту. Такі заклади були як національними, так і загальними. Зокрема, в ряді єврейських освітніх закладів учні одночасно з початковою освітою опановували палітурну справу, слюсарно-ковальське, столярне та інші ремесла. Деякі з них були державними закладами, але більшість утримувалася коштом єврейських громад. Це були як чоловічі, так і жіночі освітні установи [20, с. 125-131]. Щодо інших навчальних закладів із професійною спрямованістю, то станом на 1914 р. на Волині, крім єврейських, функціонували ще 18 аналогічних навчальних закладів. У тому числі Ледухівська сільськогосподарська школа, Волинська школа садових робітників, Волинська земська школа фельдшерів і фельдшерів-акушерів, учительські семінарії, де готували вчителів початкових шкіл, ремісничі класи, в яких вивчали слюсарно-ковальську, токарно-столярну справи, корзиноплетіння тощо [21, с. 48].

Важливу роль у функціонуванні цих навчальних закладів відігравало губернське земство. Саме його зусиллями у краї було відкрито ряд навчальних закладів професійного спрямування. Волинським губернським земством планувалося у 1914 р. відкрити ще 13 таких шкіл, в тому числі 10 сільсько-

господарських і 3 ремісничих. Було підготовлено проекти для шкільних будівель та складено кошториси їх утримання [22, с. 97-104]. Однак реалізації цих планів перешкодила Перша світова війна.

Таким чином, у розвитку початкових і професійних навчальних закладів важливу роль відігравало земство. Саме завдяки його підтримці та фінансуванню у краї дещо зросла кількість початкових навчальних закладів. У 1911 р. Волинське губернське земство виділило на освіту 193 965 руб., а в 1912 р. 194 220 руб. [23, с. 4]. Але при очевидній позитивності кількісних показників у системі освіти говорити про бодай відносну пропорційність у рівні створюваних навчальних закладів не доводиться. Адже переважну більшість їх у Волинській губернії станом на 1913 р. склали церковнопарафіяльні училища та школи грамоти – 1 429, однокласні і двокласні училища. Крім названих навчальних закладів, функціонувало 280 німецьких шкіл у поселеннях німецьких колоністів [9, с. 90-91].

При наявності відносно великої кількості німецьких, єврейських навчальних закладів на Волині не було жодної школи з українською мовою навчання, хоча саме українці склали абсолютну більшість населення регіону. Під час Першої світової війни кількість навчальних закладів змінилася. Насамперед тому, що на території губернії велися військові дії, а її частина на деякий час була окупована австро-угорськими військами. Через це ряд навчальних закладів припинив діяльність, а частина з них, передусім гімназії та реальне училище, у 1915-1916 рр. були евакуйовані. Під час війни перестали працювати і німецькі школи, а більшість німецьких колоністів була виселена з Волині як прифронтової смуги.

Таким чином, наприкінці XIX – на початку XX ст. на території Волині поступово збільшувалися кількість навчальних закладів і кількість учнів. Але це відбувалося за рахунок росту числа початкових навчальних закладів, у яких навчалися діти незаможних верств населення. На початку XX ст. у регіоні дещо зросла кількість приватних і державних гімназій, однак урахувавши високу плату за навчання, більшість жителів регіону на мала можливості навчати в них

своїх дітей. Наявність у краї єврейських приватних і державних навчальних закладів, шкіл для дітей німецьких колоністів свідчить, що імперські уряди лояльно ставилися до навчання рідною мовою представників цих етнічних груп. Одночасно з цим значна частина дітей шкільного віку взагалі не мала можливості навчатися.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Обзор Волынской губернии за 1899 год. – Житомир : Волынская губернская типография, 1900. – 75 с.
2. Обзор Волынской губернии за 1900 год. – Житомир : Волынская губернская типография, 1901. – 160 с.
3. Держархів Рівненської обл., ф. 366, оп. 1, спр. 42, арк. 1-2.
4. Держархів Рівненської обл., ф. 568, оп. 1., спр. 51, арк. 1-3.
5. Обзор Волынской губернии за 1908 год. – Житомир : Волынская губернская типография, 1909. – 164 с.
6. Обзор Волынской губернии за 1913 год. – Житомир : Волынская губернская типография, 1914. – 190 с.
7. Добрянський І. А., Постолатій В. В. Громадська та приватна ініціатива у розвитку освіти України (кінець ХІХ – початок ХХ ст.) / І. А. Добрянський, В. В. Постолатій. – Кіровоград, 1998. – 143 с.
8. Добровольська В. А. Навчання в інститутах шляхетних дівчат Півдня України другої половини ХІХ – на початку ХХ століття / В. А. Добровольська // Історичний архів. Наукові студії : Зб. наук. праць. – Миколаїв : В-во ЧДУ ім. Петра Могили, 2009. – Вип. 3. – С. 144-117.
9. Памятная книга Волынской губернии на 1914 год. – Житомир : Волынская губернская типография, 1913. – 549 с.
10. Держархів Рівненської обл., ф. 355, оп. 1, спр. 1, арк. 13.
11. Держархів Рівненської обл., ф. 359, оп. 1, спр. 9, арк. 114-116.
12. Держархів Рівненської обл., ф. 369, оп. 1, спр. 12, арк. 65, 69.
13. Держархів Волинської обл., ф. 3, оп. 1, спр. 441, арк. 9-10.
14. Держархів Волинської обл., ф. 3, оп. 1, спр. 869, арк. 229-230.
15. Держархів Рівненської обл., ф. 369, оп. 1, спр. 10, арк. 139.
16. Держархів Рівненської обл., ф. 369, оп. 1, спр. 11, арк. 134.
17. Держархів Рівненської обл., ф. 568, оп. 1, спр. 3, арк. 17-18.
18. Держархів Рівненської обл., ф. 568, оп. 1, спр. 50, арк. 27.
19. Держархів Рівненської обл., ф. 568, оп. 1, спр. 48, арк. 34, 84.
20. Рудницька Н. В. Професійна освіта євреїв Волині / Н. В. Рудницька // Український історичний журнал. – 2001. – № 6. – С. 123-132.
21. Волынский земский календарь для гг. корреспондентов текущей сельскохозяйственной статистики на 1914 год. – Житомир : Электро-Типография «Работник», 1914. – 175 с.
22. Доклады Волынскому земскому собранию Третьей очередной сессии по училищному отделу № 16-36 и № 221-229. – Житомир : Электрическая типография Т-ва «Н. А. Бодович», 1913. – 106 с.
23. Почаевский листок. – 1912. – 4 января, № 1. – С. 4.

РЕЦЕНЗЕНТИ: д.і.н., професор **Я. В. Верменич**, д.і.н., професор **Є. Г. Сінкевич**.